

НАРЕЧИЕ

Наречиенің тиксі омазы.

Наречие – тузазы хоостыра действиенің оңдайын, тузын, синін, пөгінін, сылтаан таныхтапчатхан чоох чардығы. Наречие хубулбинчатхан чоох чардығы полча. Пилдірістердең ол анзынаң пасхалалча. Тиннестіріңер: **толдыра** сөс падежче дее, санча даа, сырайча даа хубулбинча, аннаңар ол наречие полча, че **табырах** сөс падежче, санча, сырайча хубул полча: **табырахха, табырахтаң, табырахтаңар; табырахтар; табырахпын, табырахсың, табырахпыс**, ан. п. Ол оңдайнаң, **табырах** сөс пилдіріс полча.

Тюрк тілдерінде наречие чиит чоох чардығы полча. Сынында ол ам на наачыли пүдірілче, тиліпче. Орыс тілінде наречие пасха чоох чардыхтарынаң чахсы пөліл парған полза, (орыс тілінде наречиелернің поэзияның пилдіріглері, сөс пүдірчең хозымнары пар), хакас тілінде наречие пасха чоох чардыхтарынаң чахсы пөлілгелек.

Көзидімге алза: хакас тілінде, пасха даа тюрк тілдерінде, предметтің признагы, действиенің признагы паза признак поэзы удаа пір сөснең таныхталча:

пөзік агас, чагын туган, чахсы ат (хайдағ? – предметтің пилдірии);

пөзік сегірче, чагын чуртанча, чахсы үгренче (хайди? – действиенің пилдірии);

агастың пөзігі, чагыннарым килгеннер, аның чахсызын кізі көрбеен (кем?, ниме? – предметтің ады);

агас тура (хайдағ? – предметтің пилдірии), че **агас өсче** (ниме? – предмет).

Пурунғы тюрк тілдерде предметтің признагы, действиенің признагы паза поэзы признак пір сөснең таныхталчаң, аннаңар ол туста пилдірістер, наречиелер паза имялар чахсы пөлілбечеңнер (андағ көп тузалығ сөстер амғы хакас тілінде асхынах нимес). Андағ сөстердеңер удаа талас парча.

Хакас тілінде адалыстар, иділістер, числительнайлар, местоимениелер

чоох чардыхтарына чахсы (іле) пөліл парғаннар.

Көп тузалығ сөстерні хайдағ чоох чардыхтарына кирерге чарир?

Наречиее бе? Пилдіріске бе? Адалысха ба?

Алай оларны омоним чіли көрерге бе:

–действиенің признагын таныхтапчатса, наречие тіп көрерге,

–предметтің признагын таныхтапчатса — пилдіріс,

–предметті таныхтапчатса — адалыс.

Че омонимнер — ол тузазы саңай пасха, төйі истілчеткен сөстер. Иди паалаза, пу ікі сөсті (*пөзік ағас, пөзік сегірче*), кинен полып, төйі пол парғаннар тіп санирға кирек. Ол сөстернің синтаксистегі ле тузазын көрзе — олар омонимнерге төйілер, че оларның тархынын көрзе, морфология оңдайларын көрзе, оларның хайдағ-да пір ле чоох чардығына теелчеткеннері іле көрін парча.

Көзиділген сөстер прайзы сырайча хубулчалар:

1 с. *пөзікпін, пөзікпіс*

2 с. *пөзіксің, пөзіксер*

3 с. *пөзік, пөзіктер*

–предмет тузалығ пол парзалар, падежче хубулчалар: *пөзікті, пөзіксер, пөзіктеңер;*

–тиннестіріс формады пар: *пөзік арах, иң пөзік, пөзіктең пөзік.*

Хайдағ чоох чардығына кирерге?

Пу сурығны пөгегінде саблығ тюрколог, профессор Э.В. Севортян мындағ чөп пирче: сөстерні чоох чардығы хоостыра паалапчатса, полған на сөсті 3 хыринаң көрерге кирек:

1. лексика тузазы саринаң;

2. морфология саринаң — сөстің хубулызын, пүдізін көрерге;

3. синтаксис саринаң — сөстің чоохтағда хайдағ член полчатханың, пасха сөстернең хайди палғалысчатханын.

Идөк пу сурығ хоостыра, хакас тілінде сөстерні чоох чардыхтарына пөлерін тирең иде чарытча профессор В.Г. Карпов. Ол Э.В. Севортян пирген чөптернең чарасча. Аннаңар пу сөстерні омонимнер тіп көрерге чарабас.

пөзік ағас, пөзік учухча;

чахсы оолах, чохсы пасча;

табырах ат, табырах чүгүрче.

3 критерий хоостыра көрзе, пу сөстерде хайдаг чоох чардыгының пілдіріглері ас парча?

–пілдіріс пілдіріглері ас парча (*пөзік, чохсы, табырах* сөстер хубулчалар, чоохтагда хайдаг даа член пол полчалар: *Ағастың пөзии хайхастыг полган. Пөзік ағас чилге чайхалган. Мин синнең пөзікпін. Хароол андаг пөзікті көрбеен полган. Турналар пөзік учухчалар.*

Наречие, тізең, хубулбинча, аннаңар пөзік, чохсы, табырах сөстерні пілдірістерге санирға кирек.

Наречие чоох чардыгының пілдіріглері:

1. Наречие хубулбинча, хай пірее исключениелерні (хыйыстырығларны) санабаза. Оларның піреезі ол-пу падежте турча, че прай падежтерче хубулбинча. Иди **ўр** сөс тусты таныхтапчатхан пирілгі, орынғы, сығынғы падежтерде ле тур полча: **ўр сагаабыс, ўрде полган ниме, ўрге парыбысхан; орай полган, орайга читіре тогынгабыс, орайдаңар** андар парбаабыс. Пу сөстер амға читіре тус тузазынаң хада пурунғы предмет тузазын чідірбееннер. Мындағ пөлілбеен ікі тузалығ төстіктерні наукада синкретичнай тузалығ төстіктер тіп адапчалар. Че пу сөстернің прай падеж формалары чоғыл, аннаңар олар өөнінде наречие полчалар.

2. Наречие *хайди? хайда? хайдар? хайдаң? хақан? нога? хай син?* сурығларға нандырча:

3. Хай пірее *хайди?* сурыға нандырчатхан наречиелернің **тыдыс** паза **толдыра нимес** формалары пар полча: *кип-кинетін, чіп-чіке, ап-ағырин, ағырин арах, чіке арах.*

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Наречиелерні табыңар.

1. Кинетін хар чаап сыххан. 2. Хараазын мында аймах-пасха арығ чуртағчылары полған одыр. 3. Ибіре хазарлача. Хар тирең. 4. Пүүн айас күн. 5. Арыға толдыра аалчылар чыыл партыр. 6. Хозанах чіке сегіре түскен. 7. Иртен күн айас турыбысхан. 8. Иргіде хакастар киис ибде чуртачан полтырлар. 9. Ол сүүледе ылғабысхан. 10. Турада чон толдыра одыр. 11. Пастағызын на көрчем ол кізіні. 12. Піс күннің сай радио исчең полғабыс. 13. Тун пайрам пүөл андох иртірілер.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.
3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.